

શુભેનસંગ

૨૩૮૯૪

૨૩૮૯૪

શુભેનસંગ
ગુજરાત સંસ્કૃત
કાર્યાલય
અમદાવાદ

શ્રી શુભેનસંગ સંસ્કૃત
ગુજરાત સંસ્કૃત

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૮૧૪ વિમ્બન ૦-૩-૦

ગ્રંથનામ ધુએન સંગ

વર્ગીક ૨૮૧.૨૦૧

હુ એ ન સંગ

*

ધૂમકેતુ

મળવાનું મુખ્ય સ્થળ
ગૂજર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ
ત્રણ આના

પ્રકાશક : ગૌરીશંકર ગોવરધનરામ જોશી;
ખાનપુર અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મથક
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ સંગ્રહ
૨૩૯૪

[સર્વ હક લેખકને સ્વાધીન]

મુદ્રક :
મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ,
સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
પાચકુવા અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

શ્રુત્યેનસંગની એક નાની જીવનકથા ઘણા વખત પહેલાં લખેલી હતી. તેમાં ભાષા તથા માહિતીની દૃષ્ટિએ અગત્યના ફેરફારો કરી ‘સસ્તી સાહિત્ય વાટિકા’માં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

વર્ષો પહેલાં આ વસ્તુ કુમારમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. આંહી પુઠા ઉપર પ્રગટ થતો બ્લૉક એ શ્રી રવિશંકર રાવળના સૌજન્યને આભારી છે.

ખીન જીવનચરિત્રો આ રીતે જ પ્રસિદ્ધ કરવાં કે કાંઈક કદ વધારી વધારે સંપૂર્ણ બનાવવાં એ વિષે હજી કાંઈ નિર્ણય થયો નથી. પણ જીવનચરિત્રો આ ઢબે લખાતાં જશે તેમ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાની યોજના તો છે. અત્યારે જ ખીન કેટલાંક લખાઈ રહ્યાં છે.

ખાનપુર . અમદાવાદ.

તા. ૩૦ : ૭ : ૧૯૪૨

ધૂમકેતુ

‘ ધૂમકેતુ ’ ની ‘ સસ્તી
સા હિ ત્ય વા ટિ કા ’

- ૧ ગોવિંદનું ખેતર ને
બી જી વા તો
 - ૨ વીરાંગના ને બી જી
વા તો
 - ૩ રજપૂતાણી ને બી જી
વાતો
 - ૪ આનંદરાત્રિ ને
બી જી વા તો
 - ૫ પ ર શુ રા મ
 - ૬ નરકેસરી ને પોલિયન
 - ૭ વીર વનરાજ
-

હ્યુએનસંગ

‘હ્યુએનસંગ નામનો સાધુ ચીનની સરહદ ઓળંગી આગળ જવા માગે છે માટે તેને અટકાવવો.’ આ જાતના હુકમો ચીનના બાદશાહ તરફથી ચીનની સરહદ પરના બધા અમલદારો તરફ છૂટચા હતા, અને #હ્યુએનસંગનો પત્તો મળે કે તરત તેને પેકીનમાં પાછો લઈ આવવાનું બાદશાહી ફરમાન હતું. પણ ધર્મવીરના ઉત્સાહને બાદશાહી ફરમાન શું રોકી શકે ?

#હ્યુએનસંગનો ખરો ઉચ્ચાર ચ્વન્-ચ્વાડ છે. કાશ્મીરી, પઠાણ, નેપાલી અને ટિબેટવાસી તથા ચીની સઘળા લોક ‘ચ’નો ઉચ્ચાર ‘ચ’ ને ‘સ’ ની વચ્ચેનો કરે છે. અંગ્રેજીમાં Ts એ માટે વપરાય છે. ઇતિસંગ એમ નથી પણ ઇ—ચિડ્ છે. [જુઓ, ‘તિબેટમાં સવા વર્ષ’; ૧૯૬—૧૯૭. રાહુલ સાંકૃત્યાયન.]

હુએનસંગ ચીન દેશમાં આવેલા ચિનલિયૂનો રહેવાશી હતો. તેનો પિતા વિદ્વાન ને સુશીલ હતો. તેમ જ તેનો પિતામહ પણ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ને રાજ્યાધિકારી હતો. પોતાના ચાર ભાઈઓમાં હુએનસંગ સૌથી નાનો હતો.

નાનપણથી જ તે ચિંતનશીલ અને વિવેકી હતો. વિદ્યાભ્યાસ એ એની સાથી માનીતી મોજ હતી. મોટો થતાં એની કીર્તિ કુલની સુગંધ જેમ ચીનમાં ફેલાઈ ગઈ ને તેને પૂજારી તરીકેની પ્રતિષ્ઠાભરી પદવી મળી. પણ ત્યાર પછી થોડા વખતમાં ચીનમાં જળરજસ્ત બળવો ફાટી નીકળ્યો ને ચારે તરફ અશાંતિ છવાઈ ગઈ. આ વખતે હુએનસંગ પોતાના એક ભાઈ પાસે ચાલ્યો ગયો, કારણ કે જે પ્રાંતમાં તેનો ભાઈ હતો તે ભાગમાં તદ્દન શાંતિ હતી. ત્યાં જઈને હુએનસંગ ધર્મશાસ્ત્રોના અધ્યયનમાં તદ્દલીન થઈ ગયો.

આ ઉંડા અભ્યાસને અંતે તેનામાં સત્ય જાણવાની તિવ્ર જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ. પણ ચીનમાં જે કંઈ ધર્મગ્રંથો મળી આવ્યા તેથી તેની એ જિજ્ઞાસા તૃપ્ત ન થઈ. ગ્રંથોની અપૂર્ણતાને લીધે, ફાહિયાનની પેઠે તેને પણ, હિંદમાં જાતે જઈને અને જોઈને તથા ભગવાને જે ભાષામાં ઉપદેશ આપેલો તે ભાષા શીખી લઈને તેમાં અધ્યયન

કરવાની અને આ ગ્રંથો ઉતારી લઈને ચીનમાં લાવવાની આતુરતા બાળી. તેને લાગ્યું કે જે પવિત્ર ભૂમિમાં ગૌતમબુદ્ધ પોતે કર્યા હશે તે ભૂમિમાં કાંઈ અજબ ચેતન હોવું જોઈએ. પોતાની પહેલાં ક્ષાહિયાન પણ કેવાંકેવાં કષ્ટ વેઠીને એ ભૂમિમાં ગયો હતો, અને સ્વદેશને માટે ધર્મસંદેશ લઈ આવ્યો હતો તે જાણીને, એને પણ આ લાંબી મુસાફરી કરવાની લગની લાગી. ગમે તે જોખમે તે હિંદમાં આવવા તૈયાર થયો. ઈ. સ. ૬૨૯માં જ્યારે હિંદમાં સમ્રાટ હર્ષવર્ધન રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે, પોતાની છઠ્ઠીસ વર્ષની ભર જુવાનવયે ધર્મતૃપાથી તૃપિત થઈને, પોતાનાં ઘરખાર ને વતન છોડીને, ચીનમાંથી ભારત વર્ષમાં આવવા માટે હ્યુએનસંગ ચાલી નીકળ્યો.

તે વખતે ચીનમાંથી પરદેશગમન કરવાની મનાઈ હતી. તેથી ઉપર કહ્યું તેમ હ્યુએનસંગને પકડવા માટે બાદશાહી ફરમાનો છૂટ્યાં હતાં. પરંતુ તીવ્ર ધર્મવૃત્તિથી પ્રેરાયેલા એ વીર સાધુએ, એ કશાની પરવા કર્યા વિના છાને વેશે રાત્રિએ મુસાફરીઓ કરવા માંડી.

તેનો રસ્તો વિકટ જંગલોથી ભરપુર હતો. વચ્ચે વચ્ચે ગાઉના ગાઉ સુધી નિર્જન અને વેરાન પ્રદેશો આવતા હતા. આવા અજાણ્યા પ્રદેશમાં

ભોમિયા વિના કોઈનાથી મુસાફરી થાય તેમ ન હતું, તેથી હુએનસંગે સાથે એક ભોમિયો લીધો હતો.

એક વખત એક જગ્યાએ જંગલમાં બંને સુતા હતા. થોડીવાર થઈ, એવામાં પેલો ભોમિયો બેઠો થયો ને હાથમાં છરી લઈ હુએનસંગની પથારી તરફ ચાલ્યો. હુએનસંગ આડે પડખે જાગતો પડ્યો હતો તે પણ બેઠો થયો ને બોધિ-સત્ત્વની પ્રાર્થના કરવા બેસી ગયો. પેલો ભોમિયો તો આ તાલ જોઈને પોતાની પથારીમાં પાછો સુઈ ગયો.

બીજે દિવસે રસ્તામાં, હવે પછીનો માર્ગ કેવો વિકટ છે, તે ભોમિયાએ હુએનસંગને સમજાવવા માંડ્યું ને વારંવાર પાછા ફરવા વિનંતિ કરી. દેખીતી રીતે પોતે જે કામ માથે લીધું હતું તેમાંથી તે છટકી જવા માગતો હતો; પણ હુએનસંગે તો ગમે તેમ થાય તો પણ પાછા ફરવાની સાફ ના પાડી.

એટલે ભોમિયો થોડે સુધી તો સાથે ચાલ્યો, પણ પછી એકાએક અટકી પડ્યો. તેણે હુએનસંગને કહ્યું: ‘આ તમારો શિષ્ય હવે એક ડગલું પણ આગળ ચાલવાનો નથી. મારે કુટુંબકબીલો ને બાળ-બચ્ચાં છે. હવે પછીનો રસ્તો તો અત્યંત ભયંકર છે. હું હવે આગળ નહિ ચાલું.’

અંતે હુએનસંગને તેની દયા આવી. તેણે તેને પાછા જવાની રજા આપી. પોતે મુસાફરી માટે વેચાતો લઈ આપેલો ઘોડો પણ તેને લઈ જવા દીધો. ભોમિયાએ પાછા ફરતાં કહ્યું: ‘ હવે પછીના ભયંકર વેરાન રસ્તે આગળ જતાં માણસ તો શું, પણ કાળો કાગડો સરખો ય તમને જોવા નહિ મળે. તમારી પાછળ બાદશાહી સિપાઈઓ પણ હજી શોધ કરતા ફરે છે, માટે કૃપા કરીને આગળ જવાનો વિચાર માંડી વાળો. ’ હુએનસંગે દઢ રહીને જવાળ વાજ્યો: ‘ કદાચ મારા રાઈરાઈ જેવડા ટૂંકડા ધઈ જાય તો પણ હું પાછો તો ફરવાનો નથી તે નથી જ. આ જગ્યાએ જ હું હવે પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે આ કાર્યમાં મારો દેહ પડશે તો પણ હું હતાશ થવાનો નથી. ’

ભોમિયો પાછો ગયો એટલે પછી આ વીર સાધુ એકલો આગળ ચાલ્યો. દૃષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી એની સમક્ષ નિર્જન ભયંકર વેરાન પ્રદેશ પડ્યો હતો. માણસોનાં ને પશુઓનાં હાડપિંજર ને રખડતાં હાડકાં પરથી ને પોતાનો રસ્તો જોળતો જોળતો આગળ વધતો જતો હતો.

એક જગ્યાએ રસ્તામાં પાણી ભરી લેવા માટે હુએનસંગ રોકાયો. પરંતુ જ્યાં પાણી ભરવા જાય છે, ત્યાં સરર કરતું એક તીર એની પાસેથી પસાર

થઈ થોડે દૂર જઈ પડ્યું ! તે તીરની દિશા તરફ દૃષ્ટિ ફેંકે છે ત્યાં તો બીજું આવ્યું ને પછી ત્રીજું ! હુએનસંગે મોટેથી બુમ પાડી કહ્યું કે હું સાધુ છું ને રાજધાનીમાંથી આવું છું. આ સાંભળીને સિપાઈઓ દોડી આવ્યા અને તેને પકડીને સરહદ પરના શહેનશાહી ચોકીદારોના મુખ્ય અમલદાર પાસે લઈ ગયા. પોતાની પાસે બળતી તાપણીનો દેવતા જરા સચેત કરવાનો હુકમ આપી તે અમલદારે હુએનસંગને પહેલાં તો નીરબીને જોયો ને પછી પૂછ્યું : ‘ તમે કેણુ છો ? ’

હુએનસંગે પોતાનું નામ આપ્યું. તે અમલદારે કહ્યું કે હુએનસંગ તો પાછો ફરી ગયાના સમાચાર છે. હુએનસંગ તેને પોતાના ઘોડા પાસે લઈ ગયો ને પોતાના સામાન ઉપર લખેલું ‘ હુએનસંગ ’ એ નામ દેખાડ્યું. આ વીર સાધુની આવી સત્ય-નિષ્ઠાથી તે અમલદારનું હૃદય દ્રવી ગયું. તે અમલદાર હુએનસંગના પ્રાંતનો જ નીકળ્યો. તેણે ઘણી ઘણી રીતે હુએનસંગને આ વિકટ મુસાફરી છોડી દેવા સમજાવ્યો. પણ હુએનસંગે કહ્યું કે આ યાત્રા તો મારું જીવન છે. એને તજીને કદાપિ પણ હું પાછો નહિ ફરું. પછી તેણે તે અમલદારને ધાર્મિક બોધ પણ આપ્યો ને કહ્યું કે ‘ દેશમાં સર્વત્ર ધર્મની અંધાધુંધી ચાલી રહી છે. સાચી વસ્તુની કોઈને

જાણ નથી. આવી સ્થિતિ તને ગમે છે? જો આ અંધાધુંધી દૂર કરી ખરો બૌદ્ધધર્મ ફેલાવવો હોય તો ખુદ ભગવાન બુદ્ધની જન્મભૂમિમાં જ જઈને કેાઈકે સત્યની શોધ કરવી જોઈએ. હું તે કરવા માટે જાઉં છું. તેમાં તું મદદ કર. પણ જો તારો વિચાર મને રોકવાનો જ હોય તો ખાતરીથી માનજે કે હ્યુએનસંગ આ જગ્યાએથી એક ડગતું પણ પાછો હઠવાનો નથી, કે હાથમાં લીધેલું કામ પણ તજ દેવાનો નથી. ભીરુતાથી જે માણસ પોતાનો સ્વધર્મ તજે છે એ પછી જીવે તો પણ માણસનો આકાર માત્ર ધારી રહે છે. હું મારી જીવનયાત્રા તજવાનો નથી એ ચોક્કસ છે. પછી પરિણામ ગમે તે હો. ' હ્યુએનસંગની આ દૃઢતાની તે અમલદાર ઉપર ભારે અસર થઈ. તેણે હ્યુએનસંગને કહ્યું: ' તમે થાકી ગયા હશે. આજ રાતની રાત અહીં કાઢો. સવારમાં હું પોતે જ તમને રસ્તો બતાવવા આવીશ. '

હ્યુએનસંગે તે રાત ત્યાં ગાળી. સવારે તે અમલદારે તેને થોડું ખાવાનું આપ્યું, તેનું પાણીનું વાસણ ભરાવી આપ્યું અને લગભગ ત્રણ ગાઉ સુધી પોતે સાથે વળાવવા પણ ગયો. સજ્જનનેને આ વીર જુવાન સાધુને એણે વિદાય આપી અને પોતે ગામમાં પાછો ફર્યો.

હ્યુએનસંગ ભયાનક અને વેરાન પંથે આગળ વધ્યો. તે એકલો ચાલ્યો જાય છે, રસ્તો ચારે તરફથી ખાવા ધાય એવો વિકટ બનતો જાય છે, કોઈ કહેતાં કોઈ, માણસ પશુ કે પંખી કયાંય નજરે પડતું નથી, જ્યારે જ્યારે અત્યંત ભય લાગે ત્યારે ત્યારે તે બોધિસત્ત્વનું સ્મરણ કરી પ્રજ્ઞાપારમિત—હૃદય—સૂત્રનો પાઠ કરે છે, આમ ને આમ લગભગ સોએક ‘લી’ [ત્રણ લી મળીને એક માઈલ થાય] ગયો પણ પછી તે રસ્તો ભૂલ્યો ને પાણીનાં સ્થળોથી ઘણે દૂર આડે માર્ગે નીકળી ગયો.

એને બરાબરની તરફ લાગી. પોતાની પાસેની બતકમાંથી તે પાણી પીવા જાય છે તેટલામાં તે પણ હાથમાંથી સરી ગઈ, ને લગભગ ૧૦૦૦ લી સુધી ચાલે તેટલું પાણી ઢોળાઈ ગયું ! કયે રસ્તે પાણી છે ને પોતાને કયે રસ્તે જવું છે તેની હ્યુએનસંગને કાંઈ પણ બબર ન હતી. કોઈને પૂછી શકાય એવું પણ ન હતું. માનવ, પશુ, પંખી, જંતુ, વૃક્ષ કે છોડ કાંઈ કહેતાં કાંઈ કયાંય નજરે પડતું ન હતું. ચારે દિશાઓ ખુલી હતી. દૂર દૂર સુધી રેતીનો એકસરખો મહાસાગર દેખાતો હતો. પણ તે કશાથી ડગ્યા વિના હ્યુએનસંગ, જે થવાનું હશે તે થાશે, એવું દઢ મનોબળ કરીને આગળ ને આગળ ચાલ્યો. પાંચ દિવસ ને ચાર રાત સુધી,

ગળું લીનું રાખવા માટે પણ, પાણીનું ટીપુ સર-
ખું ચ તેને ક્યાંય મળ્યું નહિ; ખાવાનું તો મળે
જ ક્યાંથી ? ને પાણી વિના ખવાય પણ શી રીતે ?
તેના શરીરમાં આગળ વધવાની હવે હામ ન રહી.
એક ડગલું ભરવા માટે પણ જ્યારે તે તદ્દન અશ-
ક્ત થઈ ગયો ત્યારે પાછા ન હઠવાની પોતાની
પ્રતિજ્ઞા સંભારીને તે રેતીના ઢગલા ઉપર ત્યાં ને ત્યાં
સૂઈ ગયો. અને મોટેથી અતિ કરુણ સ્વરે બોધિ-
સત્ત્વની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો:

‘ હે કૃપામય દેવ ! હ્યુએનસંગ આ મુસા-
ફરી પૈસા માટે કે કીર્તિ માટે કરતો નથી. હ્યુએ-
નસંગને કીર્તિની પરવા નથી ને મૃત્યુનો ડર નથી.
માત્ર સત્યધર્મ શું છે તે જાણવાની તીવ્ર અભિ-
લાષાથી આ મુસાફરીની જહેમત હું ઉઠાવી રહ્યો
છું. બધાં પ્રાણીઓનાં દુઃખનો પડઘો તારા અંત-
રમાં પડે છે, તો મારું આ દુઃખ પણ દેવના
અંતરમાં વસે ને દેવની અમીમય આંખ આ એક-
લડોકલા નિરાધાર મુસાફર ઉપર ઢળે ! ’

પ્રાર્થનાને હૃદયમાં ને હૃદયમાં વારંવાર રટતો
તે ત્યાં ને ત્યાં પડ્યો રહ્યો.

થોડીવાર પછી મીઠા ઠંડા પવનની એક મજેની
લેરખી ચાલી ગઈ ને અત્યંત પરિશ્રમને લીધે રેતી
ઉપર ઢળેલા હ્યુએનસંગને ઉંઘમાં નાખતી ગઈ.

નિદ્રામાં ને નિદ્રામાં તેને એક મધુરું સ્વપ્ન આવ્યું. જાણે દયામય દેવે તેને સ્વપ્નમાં કહ્યું, ‘હુએનસંગ ! કેમ સુતો છે ? બનતા પ્રયત્ને આગળ વધ, બેટા ! સુતેલાને કાંઈ સિદ્ધિ મળે ? આગળ જા, બેટા, આગળ જા.’

હુએનસંગ અચાનક જાગી ગયો. જાગૃત થતાં જ તે આગળ વધવા માંડ્યો. રસ્તામાં એક જગ્યાએ તેનો ઘોડો આડે માર્ગે ગયો. કેમે કરતાં તે પાછો વળ્યો જ નહિ. એની હઠથી થાકીને હુએનસંગે તેને મરજી મુજબ જવા દીધો, ને જ્યાં માત્ર દસ લી આગળ ન ગયો ત્યાં તે લીલા ઘાસથી છવાઈ ગયેલાં ખેતર તેની દૃષ્ટિએ પડ્યાં ! હુએનસંગની આંખમાં આભારનાં આંસુ આવી ગયાં ! પરમકૃપાળુ દયામય દેવે અંતે એની ખબર લીધી ખરી !

આવી આવી અસંખ્ય મુસીબતો વેઠતો, તેની સામે ઝઝુમતો અને તેમાંથી બહાર નીકળતો, હુએનસંગ દૃઢતાથી આગળ વધ્યે જતો હતો. કાલિયાનની માફક રણ ઓળંગવાને બદલે તેણે કંટાતો રસ્તો લીધો હતો. છતાં તેના માર્ગમાં વિધ્નો ઓછાં નહોતાં. અંતે અનેક જોખમો ખેડીને તે ઓતરાદે માર્ગે ઇસ્સીક કુલ સરોવર, તશકંદ, સમરકંદ, બદખ અને કાબુલ વટાવી ઈ. સ. ૬૩૦માં ગાંધા-

રમાં આવી પહોંચ્યો. પોતાના ગામથી આંહીં સુધીની ત્રણ હજાર માઈલની મુસાફરી તેણે લગભગ એક વર્ષમાં કરી. ચોમાસું આંહીં જ ગાળી પછી તે કાશ્મીર ગયો. ત્યાં કનિષ્કના સમયના બાંધેલા સંખ્યાબંધ મઠોમાં તે ફર્યો. ત્યાં ધર્મગ્રંથો તથા તે ઉપરનાં ભાષ્યોની ઘણી નકલો તેને મળી. એ ઉતારી લેવામાં તેણે ત્યાં બે વર્ષ ગાળ્યાં.

ઈસ. ૬૩૩ની શરૂઆતમાં તે ત્યાંથી પૂર્વ તરફ ચાલ્યો. તથાગતના સંસર્ગથી પવિત્ર થયેલી ભૂમિને નિહાળવા માટે એ જતો હતો. જ્યાં જતો ત્યાં આ ધર્મશાસ્ત્રવિશારદ સાધુ સારો સત્કાર પામતો. એમ ફરતો ફરતો તે સમ્રાટ હર્ષની રાજધાની કનોજમાં આવ્યો. શ્રીહર્ષ સાથે તેનો પરિચય આગળ ઉપર થવાનો હતો. આ વખતે તો થોડા જ મહીના કનોજમાં રહી તે આગળ ચાલ્યો.

કનોજથી બનારસ જવા માટે ગંગા નદીમાં વહાણમાં બેસીને જતાં બન્ને કિનારે આસોપાલવનાં ઝાડવાળા એક વનમાંથી તેને પસાર થવાનું હતું. એ મુસાફરીમાં એક દિવસ અચાનક ઝાડીમાંથી ચાંચિયાઓએ આવીને તેનું આખું વહાણ લુંટી લીધું અને હ્યુએનસંગ તથા તેના સાથીઓને પકડ્યા. હ્યુએનસંગનો સુંદર ચહેરો અને સુગઠિત શરીર જોઈને પેલા ચાંચિયાઓએ ધાર્યું કે દુર્ગામાતાને

લોગ ધરાવવા માટે આ યોગ્ય પુરુષ છે. લુટારાઓ હુએનસંગને પકડીને હોમની વેદી આગળ લઈ ગયા. પોતાને મારી નાખે તે પહેલાં પ્રાર્થના કરી લેવા માટે હુએનસંગે વખત માગ્યો. પછી તેણે ભવિષ્યમાં થનારા મૈત્રેય બુદ્ધની પ્રાર્થના કરી કે પોતાનો જન્મ તુષિત સ્વર્ગમાં થાય અને પોતાને યોગશાસ્ત્ર શીખવાની હોંશ હતી તે ભગવાન મૈત્રેયને મુખે જ શીખવાનું મળે. તેણે આ લુટારાઓના ઉદ્ધાર માટે પણ પ્રાર્થના કરી. તે પ્રાર્થના કરતો હતો એટલામાં તો ધૂળનો ભારે વરસાદ થયો ! અકસ્માત થયેલા આ ચમત્કારથી પેલા લુટારા એટલા તો ખી ગયા કે હુએનસંગને કોઈ દેવ ધારી તેને પગે પડી તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. પ્રાર્થના પુરી કરી હુએનસંગ આંખ ઉઘાડી બોલ્યો, ‘ આલો હું તૈયાર છું. ’ પણ એટલામાં તો આ દેખાવ જોઈ તેને પણ નવાઈ લાગી. પછી તેણે પેલા લુટારાઓને ઉપદેશ કર્યો અને તેમનો ધંધો છોડાવ્યો.

કાશીમાં થોડો સમય ગાળી હુએનસંગ ત્યાંથી નીકળી કૌસાંખી, કપિલવસ્તુ, વૈશાલી, અમ્બા, રાજગૃહી, તામ્રલિપ્તિ વગેરે પ્રસિદ્ધ સ્થળોમાં બુધ્ધ ફર્યો. ત્યાંના વિહારોમાં રહી તેણે અભ્યાસ કર્યો અને અમૂલ્ય પુસ્તકોના ઉતારા કર્યા.

આ સઘળા સમય દરમિયાન તેણે હિંદુસ્તા-

નની સ્થિતિનું પણ ખારીક અવલોકન અને અભ્યાસ કર્યા. પોતાનાં લખાણોમાં તેણે એ સમયની [સાતમા સૈકાની] દેશની સ્થિતિનું બહુ ચિત્તાકર્ષક અને સુંદર ચિત્ર આપ્યું છે. તેણે લખ્યું છે કે ભારત વર્ષના લોકો સાદા, સ્વચ્છ અને પ્રામાણિક છે. રાજ્યવ્યવહારમાં સરળતા તથા લોકોમાં નમ્રતા અને મીઠાશ જોવામાં આવતી. ગુન્ડા ઓછા બનતા. કોઈને દેહાંતદાંડ તો થતો જ નહિ.

એકંદરે ક્ષાહિયાને હિંદુસ્તાનનું જે ચિત્ર આપ્યું છે તેને લગતું જ ઘણુંખરું હુએનસંગનું વર્ણન છે. પણ *ક્ષાહિયાન તો બૌદ્ધ ધર્મને લગતી બાબત સિવાય બીજા તરફ બહુ ધ્યાન જ આપતો નહિ, ત્યારે હુએનસંગે મળે તેટલી માહિતી મેળવવા પ્રયત્ન કરેલો છે. તે જણાવે છે કે, મહારાજા હર્ષવર્ધન જો કે બૌદ્ધોને આશ્રય આપતો, છતાં બૌદ્ધોના હાથમાં રાજસત્તા અથવા ધર્મસત્તાનો ઇન્કારો હતો એમ તો ન જ કહેવાય. શ્રી હર્ષનો જ

*જે વખતે વાહનવ્યવહારની આજના જેવી સગવડ નહિ ત્યારે ચીન જેટલે દુરથી ભારતવર્ષમાં આવવું એ કેવું હૃદય વિહારક સાહસ હતું તેનો ખ્યાલ મેળવવા માટે ક્ષાહિયાનની એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે. ક્ષાહિયાને લંકામાં પોતાના દેશ—ચીનની બનાવટનો એક પંખો જોયો અને તેને પોતાનું વતન સાંભરી આવ્યું. એ વીર સાધુની આંખમાં પણ, પોતાના દેશની એટલી નાની સરખી ચીજ, આટલે દૂર જતાં આંસુ આવી ગયાં !

મુખ્ય માંડલિક કામરૂપ [આસામ] નો રાજા પ્રાહ્મણ હતો. ગાંધારમાં થોડા જૌદ્ધ રાજાઓ રહ્યા હતા, પણ હિંદુસ્તાનમાં તો જૌદ્ધ ધર્મને માન આપતાં ને એક વખતે જાહોજલાલી ભોગવતાં અનેક શહેરો અત્યારે ઉજ્જડ થઈ ગયાં હતાં. અશોકનું પાટલીપુત્ર લગભગ ખંડેર દશામાં હતું. ગયામાં ઝાઝી વસ્તી ન હતી. શ્રી હર્ષના ભાઈનું ખુન કરનાર દુષ્ટ રાજા શશાંકે મહાન બોધિવૃક્ષ ઉખેડી નાખ્યું હતું. અને પાટલીપુત્રના રાજાએ તે ફરી રોપી તેના સંરક્ષણ માટે તેની આસપાસ દીવાલ બંધાવી હતી.

દેશમાં સુંદર બંદોબસ્ત હોવાનું હુએનસંગ લખે છે, છતાં હૂણ લોકોના હુમલાની તે બંદોબસ્ત ઉપર કાંઈક અસર થયેલી તો જણાય છે. હુએનસંગને હિંદુસ્તાનમાં લુટારાનો ત્રાસ વેઠવો પડેલો છે. જેમાંનો એક પ્રસંગ આપણે ઉપર જાણી ગયા.

હુએનસંગે જે જે વિહારોનાં વર્ણન કર્યાં છે તે મુખ્યત્વે જૌદ્ધ છે. પણ તે સમયની તે સાચી વિદ્યાપીઠા હતી. તેમાં દાખલ થનાર માટે ધર્મવિધર્મનો બાધ ગણવામાં આવતો નહિ. પ્રાહ્મણો અને જૈનો પણ જૌદ્ધ દર્શનોના વિદ્યાર્થીઓ માટે ત્યાં આવી શકતા. વળી પ્રાહ્મણ અને જૈન દર્શનોનું

જ્ઞાન પણ ત્યાં આપવામાં આવતું. કેટલાક વિહારો તો ખાસ અમુક વિદ્યા માટે જ પ્રસિદ્ધ હતા. તક્ષશિલા વૈદકને માટે અને ઉજ્જયિની જ્યોતિષને માટે પ્રસિદ્ધ હતાં. બનારસ સનાતની ગ્રાહ્ય વિદ્યાનું જખરું મથક હતું અને નાલંદા મહાયાન બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો મોટો કિલ્લો ગણાતો.

હુએનસંગે તો પૂર્વની મુસાફરી પુરી કરી. પછી તે નાલંદા ગયો અને ત્યાંના આચાર્ય શીલભદ્ર પાસે કેટલાંક વર્ષ યોગશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા રહ્યો. જેટલા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હોય તે ઉપરથી તેમાં રહેતા સાધુઓનો દરજ્જો ગણાતો.

નાલંદાની વિદ્યાપીઠમાં તો દેશદેશાંતરથી વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ માટે આવતા. ત્યાંના વિહારમાં બધા મળીને દસ હજાર સાધુઓ રહેતા. આ વિહાર વિષે હુએનસંગ કહે છે કે અસલ તો ત્યાં એક આંખાવાડિયું હતું. તેના ધનવાન માલીક પાસેથી પાંચસો બૌદ્ધ વેપારીઓએ તે ખરીદી લઈ ભગવાન બુદ્ધને અર્પણ કર્યું હતું. તથાગત પોતે ત્યાં ત્રણ મહીના ઉપદેશ કરતા રહ્યા હતા. ત્યાર પછી પાંચ પેઢી સુધી રાજાઓએ મકાનોમાં તથા જમીનમાં વૃદ્ધિ કરી હતી અને સાતમા સૈકામાં તો આખા હિંદુસ્તાનમાં તે મોટામાં મોટો અને સમૃદ્ધમાં સમૃદ્ધ વિહાર હતો.

પ્રાતઃસંધ્યાના ધુમ્મસમાં મળી જતાં તેનાં ઉંચા શિખરોનું, તથા સૂર્યોસ્તની શોભા જ્યાંથી નિહાળી શકાય અને જ્યાંથી નિર્મળ ચંદ્રિકાના સૌંદર્યમાં ધ્યાનમગ્ન થઈ જવાય એવાં છબ્બંઓનું વર્ણન કરતાં હુએનસંગને આનંદની ભરતી આવતી હોય એવું જણાય છે. સંજ્યાબંધ સ્તંભોવાળા એના ભવ્યખંડોમાં કરેલું કેતરકામ અને ચિત્રકામ ઉંચા પ્રકારનાં હતાં. વિહારના બગીચાના આંખાવાડિયામાં શીળી છાયા મળતી. કનકવૃક્ષોનાં તાબત લાલ ફુલોનાં તોરણ, મીઠા ઠંડા પાણીના કુવારા, સર્પાકારે વહેતાં ઝરણાં અને તેની અંદરનાં ખીલતાં કમળ, આવું મનોમુગ્ધ સૌન્દર્ય તો તેણે ક્યાંય જોયું ન હતું. હિંદુસ્તાનમાં વિહારો તો હબરો હતા. પણ નાલંદાની ભવ્યતા, સૌન્દર્ય, શોભા અને શિષ્યચાતુરીથી તો આડો આંક વળી જાય.

આ વિહારમાં બધા મળીને એક સો એરડા વ્યાખ્યાન માટે હતા. વિહારના નિર્વાહ માટે ચોખ્ખા, દૂધ અને ઘી આસપાસનાં ગામડાં તરફથી પૂરાં પડતાં.

નાલંદાથી હુએનસંગ દક્ષિણ તરફ પ્રવાસ કરવા ગયો. દક્ષિણમાં તે અમરાવતી સુધી ગએલો જણાય છે. ત્યાંથી વાયવ્ય તરફ નાશિક—જ્યાં મહારાષ્ટ્રી રાજા ખીજા પુલકેશીએ રાજધાની કરી

હતી ત્યાં—ગયો. નાશિકથી ભરૂચ [ભુગુકચ્છ] અને ત્યાંથી કાઠિયાવાડમાં થઈ તે સિંધ ગયો અને ત્યાંથી ફરી નાલંદાના વિહારમાં પહોંચ્યો. હવે હુએનસંગને જાણવાનું તથા શીખવાનું બધું મળી ગયું હતું એટલે તેનું મન સ્વદેશ તરફ વળ્યું. એટલામાં કામરૂપના રાજા કુમારગુપ્ત તરફથી પોતાના રાજ્યમાં આવવાનું તેને નિમંત્રણ મળ્યું. કુમાર જો કે બ્રાહ્મણ હતો પરંતુ ઉદાર બ્રાહ્મણની રીત પ્રમાણે તે તમામ વિદ્વાનોનું સન્માન કરતો. પહેલાં તો હુએનસંગને મોકલવાનો નાલંદાના સાધુઓનો ઈરાદો ન હતો, પણ કુમાર તરફથી ખુબ આગ્રહ-પૂર્વક સંદેશાઓ આવવા માંડ્યા એટલે શીલભદ્રે પોતે જ તેને જવાની સંમતિ આપી. હુએનસંગનો કામરૂપના દરબારમાં ભારે સત્કાર થયો.

કુમારને ત્યાં હુએનસંગ એક મહીનો રહ્યો હશે ત્યાં તો શ્રી હર્ષને થયું કે મેં આટલાં આટલાં આમંત્રણ આપ્યાં હતાં છતાં હુએનસંગ મારે ત્યાં ન આવ્યો ને કુમારને ત્યાં જઈને રહ્યો ? તેણે કુમારને સંદેશો કહાવ્યો. કુમારે કહ્યું કે મારું માથું માગો, પણ હુએનસંગને તો હું રજા નહિ આપું. હર્ષે ઝટ દઈને જવાબ મોકલ્યો કે ‘વારુ, ત્યારે તમારું માથું મોકલો.’ કુમાર નમ્યો. પોતાના અતિથિને લઈ, હાથી ઉપર બેસીને તે જતે કનોજ

આવ્યો. કનોજમાં હુએનસંગનો બાદશાહી ઠાઠથી સત્કાર થયો અને શ્રી હર્ષના દરબારમાં હુએનસંગે કેટલોક સમય ગાજ્યો.

હુએનસંગ હર્ષના ચરિત્રનું તથા રાજ તરીકેના તેના કાર્યનું સુંદર વર્ણન કરે છે. તે લખે છે કે ‘ શ્રી હર્ષ રાજકાર્યમાં અવિશ્રાન્ત શ્રમ લેતો. ચોમાસાના ચાર મહીના બાદ કરતાં બાકીનું આખું વર્ષ રાજ્યનો બંદોબસ્ત બરોબર ચાલે છે કે કેમ તે જોવા માટે તે જતે કરતો. અશોકની માફક તેણે પણ હિંસાનો પ્રતિબંધ કર્યો હતો. હજારો વિહારો સ્તૂપો ને ધર્મશાળાઓ તથા બીજાં લોકોપયોગી મકાનો તેણે બંધાવ્યાં હતાં. સર્વ સંપ્રદાયના સાધુઓને દાન આપવામાં તેનો હાથ છુટો હતો. દરબારી રસોડે દરરોજ એક હજાર બૌદ્ધ સાધુઓ અને પાંચસો બ્રાહ્મણો જમતા. શ્રી હર્ષની બહેન રાજ્યશ્રી ધર્મની ચર્ચામાં બહુ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેતી. હુએનસંગને પોતાના દરબારમાં આગ્રહપૂર્વક રાખવાનું શ્રી હર્ષને એક કારણ એ પણ હતું, કે એથી પોતાની વિધવા ને દુઃખી બહેન રાજ્યશ્રીના દિવસે તેના સત્સંગને લીધે આનંદમાં જાય.

હુએનસંગના આવ્યા પછી શ્રી હર્ષે શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે એક મોટી પરિષદ બોલાવી. આ પરિષદમાં રાજ્યે પોતે તથા તેના દરબારના તમામ

સામંતોએ ભાગ લીધો હતો. અઢારે માંડલિક રાજાઓ પણ આવ્યા હતા. જે હજાર બ્રાહ્મણ તથા જૈન પંડિતોએ તેમાં ભાગ લીધો હતો. હીનયાન તથા મહાયાન સંપ્રદાયના થઈને ચાર હજાર બૌદ્ધ સાધુઓ આવ્યા હતા. એકલા નાલંદાના વિહાર-માંથી જ એક હજાર સાધુઓ તો આવ્યા હતા. કેટલાક ધર્માધ્યક્ષો હાથી ઉપર તો કેટલાક પાલ-ખીઓમાં બેસીને આવતા. સભામાં બુદ્ધ ભગવા-નની એક મોટી સુવર્ણપ્રતિમા પધરાવવામાં આવી હતી. રાજાએ તેની પૂજા કરી. પછી હ્યુએનસંગે પોતાના સિદ્ધાન્તોનું છટાદાર ભાષામાં પ્રતિપાદન કર્યું, અને અંતે તે વખતની પરિષદોની રીત પ્રમાણે, કહ્યું કે મારા કહેવામાંથી કેાઈ એક પણ તર્કદોષ કાઢી આપે અથવા એક પણ સિદ્ધાન્તનું ખંડન કરે તો હું તેને મારું માથું આપવા તૈયાર છું. કેાઈએ આ બીડું ઝડપવાની હિંમત ધરી નહિ. આમ આ પરિષદની શરૂઆત બહુ ઉત્સાહપૂર્વક થઈ પણ એટલામાં પરિષદના શમિયાનામાં અક-સ્માત આગ લાગવાથી એ સમારંભનો એકાએક અંત આવ્યો.

શ્રી હર્ષ દર પાંચ વર્ષે રાજલંડારમાં વધેલાં નાણાં દાનમાં આપી દેવાનો પ્રયાગમાં મેળો ભરતો. તેવા એક મેળામાં હ્યુએનસંગ હાજર હતો. આનું

પણ તેણે વર્ણન કર્યું છે. મેળાના પહેલા ત્રણ દિવસ ત્રિમૂર્તિની પૂજામાં ગયા. ચોથે દિવસે રાજાએ ખજાનાનું દાન કરી નાખ્યું. ગ્રાહણો, શ્રમણો, જૈન યતિઓ તથા બીજા સર્વ સંપ્રદાયના સાધુઓને ભોજન અને ભારે દક્ષિણાઓ દિવસો સુધી મળ્યાં. ખજાનો ખલાસ થયો એટલે હર્ષે પોતાના અંગ ઉપરના દાગીના ઉતારી આપ્યા. પછી રાજ્યશ્રી પાસેથી ફાટાંતુટાં કપડાં માગી લઈ તે ધારણ કર્યાં.

મહોત્સવ પુરો થયો એટલે અઢારે માંડલિક રાજાઓએ, દરબારી પોશાક અને જવાહીર જેમને દાનમાં મળ્યાં હતાં તેમની પાસેથી તે ખરીદી લઈ, ફરીથી શ્રી હર્ષને ખંડણી તરીકે ભેટ આપ્યાં. પણ થોડા દિવસમાં તો શ્રી હર્ષે ફરી તે પણ દાનમાં આપી દીધાં.

આંહીનું કામ પૂરું કર્યા પછી હુએનસંગે જ્યારે જવાની રજા માગી ત્યારે શ્રી હર્ષ તથા કામરૂપ [આસામ]ના મહામંડલેશ્વર કુમારગુપ્તે તેને હિંદુસ્તાનમાં રહેવા બહુ વીનવ્યો. પણ તેને તો સ્વદેશમાં ધર્મનો પ્રચાર કરવો હતો અને પોતે જે મેળવ્યું હતું તેનો લાભ પોતાના દેશવાસીઓને આપવો હતો. તેમાંથી તેને વિમુખ કરી શકાય એમ ન હતું. હર્ષે તેને બહુ કીમતી ભેટો આપવા માંડી. પણ પ્રવાસમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી કેટ-

લીક વસ્તુઓ સિવાય બીજું કશું તેણે લીધું નહિ. મહારાજા હર્ષે તેને તેનાં પુસ્તકો લઈ જવા એક હાથી આપ્યો, તથા ખર્ચખુટણ માટે દસ હજાર રૂપિયા અને ત્રણ હજાર સોનામહોરો આપી. સરહદ સુધી પોતાના સવારો તેને વળાવવા મોકલ્યા. આ વખતે હુએનસંગ ચારકંદ અને પોતાના વાળે રસ્તે પાછો વળ્યો. રસ્તામાં તેને કેટલીક મુશ્કેલીઓ નડી, કેટલાક ગ્રંથો ખોવાયા, છતાં તેની પાસે જે રહ્યું હતું તેનું મૂલ્ય આંકી શકાય તેમ ન હતું. ભગવાન બુદ્ધના અવશેષોથી ભરેલી પેટીઓ, સોના, રૂપા, ચંદન તથા સંગેમરમરની દોઢસોએક મૂર્તિઓ અને ૬૫૭ હસ્તલિખિત ગ્રંથોની નકલો એટલું લઈને તે ચીનમાં પહોંચ્યો.

ચીનના બાદશાહનો કાયદો તોડનાર આટલા ખજાના સાથે, આટલી કીર્તિ રળીને ચીનમાં આવે તેને બાદશાહ કેમ રોકી શકે? સરહદથી તે ઠેઠ રાજધાનીના શહેર સુધી હુએનસંગનો પ્રવાસ એ એક મોટા બાદશાહી સરઘસના જેવો થઈ રહ્યો. સોળ વર્ષ સુધી તેણે પ્રવાસ કર્યો હતો. તે કેટલીયે વિદ્યાઓ ભણી આવ્યો હતો. તેણે કેટલીયે વિટંબનાઓ વેડી હતી. ભગવાનના જન્મસ્થાન તથા બોધિવૃક્ષનાં તે દર્શન કરી આવ્યો હતો. એટલે સ્વદેશમાં તેના આદરસત્કાર અને માનઅકરામતની હદ

ન રહી.

એને આવેલો જાણીને ચીનના બાદશાહે પોતે તેને બહુ માનપૂર્વક પોતાની પાસે બોલાવ્યો ને હિંદ વિષે વાતચીત કરી. રાજાએ તેને મોટી પદવી આપવા કહ્યું. પણ હુએનસંગે આ પ્રવાસ કંઈ માન-અકરામ માટે નહોતો કર્યો. તેણે કહ્યું કે હું તો જીવનભર દેશની જ સેવા કરવાનો છું. એમ કહીને બાદશાહની રજા માગી તે પોતાના હાંગ-ફૂના મઠમાં આવ્યો ગયો. તે મઠમાં તેણે એક પાંચ માળનો ૧૦૮ કુટ ઉંચો મીનારો બંધાવ્યો ને તેના સાથી ઉંચા માળ પર બુદ્ધદેવની મૂર્તિ તથા હિંદુસ્તાનનાં પુસ્તકો પધરાવ્યાં.

આંહી પોતાની પાસે જે કોઈ શીખવાની ઈચ્છાથી આવતું તેને પોતાનું શીખી આવેલું તે શીખવતો ને બાકીના નવરાશના વખતમાં પોતાની સાથે લાવેલા ગ્રંથોનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ કરતો. તે સારું ચીતરી પણ જાણતો. પોતાનાં પુસ્તકોમાં તે ઠેરઠેર ચિત્રો દોરતો તથા સાથે લાવેલાં ચિત્રોની નકલ કરતો.

તેને ચીન પાછો ફર્યાને દસ વર્ષ થઈ ગયાં. ત્યાર પછી મહાબોધિ મંદિરના કેટલાક હિંદી સાધુઓ તેને મળવા પ્રવાસની મુશ્કેલીઓ વેઠીને ચીન સુધી ગયા હતા.

હુએનસંગ ઈ. સ. ૬૪૫માં ચીન પાછો ફર્યો અને ત્યાર પછી તે ૧૯ વર્ષ જીવ્યો. તે દરમિયાન તેણે ૭૪ ગ્રંથોના અનુવાદ કર્યા ને કેટલાંયે સૂત્રો તથા ચિત્રોની નકલો કરી. પાંસઠ વર્ષની ઉંમરે જ્યારે તેને પોતાનો અંતકાળ નજીક આવતો લાગ્યો ત્યારે તેણે પોતાનાં અનુવાદ કરેલાં પુસ્તકો મંગાવી વંચાવ્યાં અને પોતે સાંભળતો બેઠો. આ પારાયણ પુરી થયા પછી તેણે ધીમેથી પોતાની આંખો મીચી, અને તુષિત સ્વર્ગમાં પુનર્જન્મ પામવાની પ્રાર્થના કરતો કરતો તથા ભગવાન મૈત્રેયના ગુણ ગાતો ગાતો એ મહાત્મા શાન્તિથી આ દુનિયાને છોડી ગયો. તે દિવસ ઈ. સ. ૬૬૪ના ઓક્ટોબરની ૨૩મી તારીખ હતી.

પાંચ વર્ષ પછી ચીનના સમ્રાટના હુકમથી, એના શરીરને તેના માટે બાંધેલી સમાધિમાંથી કાઢી ક્ષાનચૂન નામે અત્યંત રમણીય જગ્યામાં નવી સમાધિ બનાવી તેમાં પધરાવવામાં આવ્યું. ને જીવતાં એનો આત્મા જેવો સુંદર હતો તેવું સુંદર સ્મારક ત્યાં ઉભું કર્યું. આજે તેર સૈકા પછી જેની કીર્તિ અખંડ રહી છે એવો એ ધર્મવીર હુએનસંગ ત્યાં નિરાંતે સુતો હશે.

‘ધૂમકેતુ’ની ‘યુગદર્શન ગ્રંથમાલ

[ઝિમાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો]

૧ તણુખા	રાજમુગટ ૧
૨ તણુખા મંડળ બીજું	પૃથ્વીશ ૧
૩ તણુખા મંડળ ત્રીજું	મલ્લિકા ૧૪
૪ તણુખા મંડળ ચોથું	પરાજય ૧૫
૫ પ્રદીપ	અજિતા ૧૬
૬ અવશેષ	ચૌલાદેવી ૧૭
૭ ત્રિભેટા	રાજસંન્યાસી ૧૮
૮ નૃકણ	હૃમચંદ્રાચાર્ય ૧૯
૯ જલખિંદુ	પગદંડી ૨૦
૧૦ જીવનચક્ર	પાનગોષ્ઠિ ૨૧
૧૧ સર્જનને ચિંતન	દંડી કૃતતાને ખીજાં નાટકો ૨૨

મળવાનું મુખ્ય સ્થળ - ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય - અમદાવાદ

